

Podborský, Vladimír

Nejprve trochu teorie

In: Podborský, Vladimír. *Náboženství našich prapředků*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 1994, pp. 5-22

ISBN 8021009705

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/132141>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Nejprve trochu teorie

Zamýšlet se nad náboženstvím znamená ujasnit si dvě tři otázky: co je to náboženství, jak vzniká, příp. jak se vyvíjí a jaké jsou jeho projevy.

Existuje velké množství definic náboženství: seriózních, analytických, i povrchnějších, spíše aforistických, formulovaných teologickým pojmoslovím, nebo zase spíše filozofickou terminologií. Uvádět a rozvádět je nemá smyslu. Spíše je vhodné uvědomit si jejich teistické či ateistické pozadí.

Teisticky nebo dokonce teologicky motivované definice představují náboženství vesměs jako vztah člověka k bohu či bohům a projevy tohoto vztahu. Bůh (bozi) je tu chápán buď osobně, jako perzonalizovaná nadpřirozená (transcendentní) síla, nebo neosobně, např. jako absolutní idea, tajemná moc, prozřetelnost, prostě „něco“.

Jsou však také ateisticky koncipované definice náboženství. V paměti dnešního člověka patrně bude definice marxistická, zmíněná již v Úvodu, ono leninské „opium lidu“... Marxisté jako filozofičtí materialisté měli ovšem své předchůdce; nepůjdeme hluboko do antiky, ale připomeneme alespoň francouzské osvícence, pozdější pozitivisty a neopozitivisty, i novodobé bezkonfesní intelektuály; uveďme pro příklad psychoanalytika Sigmunda Freuda (1856 – 1939), který vykládal náboženství jako „projekci infantilní záležitosti na neskutečné nadlidské bytosti“, jako „iluzi, únikovou záležitost, v podstatě chorobný projev potlačených představ“. Všem podobným koncepcím je náboženský světový názor protikladem k „vědeckému světovému názoru“.

Ptáme-li se po původu náboženství, vyvstane před námi primární otázka: je náboženství člověku vrozeno, tedy je tak

staré jako lidstvo samo, nebo vzniká až v průběhu dějin, vývojem člověka na určité vyšší úrovni duchovního života?

Pokud bychom přijali v Úvodu zjednodušeně citovanou definici éry diamatu, pak je náboženství jevem opravdu relativně mladým, příslušným době útlaku a bezprávi, tj. vlastně až třídní společnosti s jejími smyšlenými bohy a chytrými kněžími. Pokud však budeme religiozitu chápat jako nejpodstatnější část duchovního života člověka vůbec, pak musíme připustit, že se objevuje velmi záhy, vlastně již v souvislosti s dozníváním antropogeneze, či přesněji antroposociogeneze.

Náboženství totiž nezačíná teprve s vírou v bohy (teismus), je daleko starší; „bůh je v náboženství poměrně pozdní jev“, napsal kdysi přední evropský religionista van der Leeuw. Navíc i řada vyspělých náboženských systémů (budhismus, taoismus, karmanové systémy) boha (bohy) vůbec nezná. Je třeba proto náboženství chápat obecněji, jako specifický lidský fenomén myšlenkově-reflexivního založení, jako „vztah člověka k něčemu, co jej přesahuje a na čem je závislý“, jak to formuloval český religionista Jan Heller. Je nutno vycházet z faktu, že člověk si představu boha či bohů nevytvořil naráz. Epose teismu předcházela v hlubokém pravěku epocha neteistických náboženských ideí, doba tzv. přírodních náboženství.

Než si povíme, jaké to byly idec, musíme se stručně zastavit u některých hypotéz o původu náboženství.

Je tu především představa *náboženství zjeveného*, rozuměj zjeveného člověku bohem, např. v písmu svatém křesťanské obci. Tuto víru vyznávají přirozeně především křesťanstí teologové a lidé věřící v křesťanského boha; podporuje ji skutečnost, že staré židovské náboženství, z něhož křesťanství – buď jak buď – vyrostlo, bylo odedávna monoteistické: tato skutečnost zdánlivě narušuje či vytrácí vývojové pojetí religiozity.

Z víry ve zjevení jednobožství vyvstala *degenerativní hypotéza* rakouského katolického badatele Wilhelma Schmidta (1868 – 1954): ta vychází z pojetí prvních kapitol Genese a hlásá, že různá (polyteistická) náboženství vznikla degenerací (rozkladem) původní víry v jednoho boha (pramonoteismus), která byla lidstvu zjevena. – Je zřejmé, že tento výklad je poplatný křesťanské teologii a vychází z užšího – teistického chápání náboženství.

Druhou skupinu teorií o původu náboženství tvoří *spekulativní* (předracionální, předkritické) *hypotézy*. Některé sahají až do starověku, např. myšlenka Řeka Euhémery z Messeny (4./3. stol. př. n. l.) o tom, že bohové jsou původně velcí vladaři minulosti, kteří zavedli kult své osoby, aby si zajistili poslušnost svých poddaných. Římský básník, epikurovec Titus Lucretius Carus v 1. stol. př. n. l. zase tvrdil, že bohy stvořil lidský strach; předešel tím leninskou definici málem o dvě tisíciletí!

V 19. stol. se začaly objevovat *evoluční hypotézy* o původu náboženství, které korespondovaly vesměs s filozoficko – materialistickým pohledem na svět. Byl to zejména *animismus* Angličana E. B. Tylora, *totemismus* Skota W. R. Smitha a *preanimistická teorie* (manismus) Angličana R. H. Codringtona. Všechny tyto směry se shodovaly v tom, že náboženství je produkt předvědeckého, neracionálního vývoje lidstva, který překonává a v budoucnu překoná vědecký výklad objektivní reality. Toto pojetí převzal do své teorie i marxismus.

V marxistickém učení o náboženství jakožto jedné z forem společenského vědomí se vytvořila značně zmechanizovaná představa přímočarého vývoje lidstva a jeho kultury. Lidstvo mělo projít určitými zákonitými stadii náboženského myšlení ve sledu: totemismus + kult předků – animismus – polyteismus – monoteismus. Idea univerzálního vývoje obsahuje zcela jistě reálné prvky, byla však čím dále více rozměňována

a schematizována, podobně jako v 50. letech propagovaná zjednodušená teorie vývoje člověka (Homo erectus – Homo neandertalensis – Homo sapiens; opočlověk – neandertálec – sapient). Ani tato biologická koncepce, tím méně ona náboženská teorie, však není přijatelná. V žádném jiném oboru snad není schematizace škodlivější než právě v oblasti duchovního života člověka. Právem je proto dnes mechanický evolucionismus náboženského vědomí kritizován, ne zcela právem však je odmítána i sama myšlenka vývoje náboženství. Z hlediska vědeckého poznání je vývoj náboženských představ jediným metodologicky přijatelným východiskem. Náboženský evolucionismus je ale třeba chápat jako proces vícekolejný, často vzájemně protichůdný a zvrátový. Představa jednoduché návaznosti vyššího systému na nižší musí v té souvislosti dnes opravdu již budit jen shovívavý úsměv. Stačí si např. připomenout fakt, že židovský monoteismus se rozvíjel nejméně již od 10. stol. př. n. l., tj. v době, kdy v antice, a tím více v předliterární Evropě, naplno rozkvétal a dlouhá staletí ještě přežíval indoevropský polyteismus.

I dnes stojí proti sobě dvě koncepce vzniku náboženství: teologická a obecně religionistická. Než si je obě přiblížíme, povězme si, co je to vlastně teologie a co religionistika.

„Religionistika pozoruje a rozebírá projevy lidské zbožnosti ve všech náboženských systémech a kulturních tradicích“ – říká definice J. Hellera a M. Mrázka. Je tu rozdíl oproti teologii, která zkoumá a obhazuje konkrétní náboženský systém – např. křesťanství – jakožto nejdokonalejší a jediné správné náboženství. Zatímco např. křesťanská teologie se orientuje na zkoumání rozdílů mezi křesťanstvím a jinými náboženstvími, religionistika zkoumá obojí jako paralelní jevy, aniž vychází apriori z jedinečnosti křesťanství.

Jak si představuje soudobá teologie vznik náboženství?

V našem domácím prostředí lze rozlišit zhruba dvě řešení: Jedno, ortodoxní, vychází z historického chápání prvních kapitol Genése a uznává, jak již víme, *náboženství zjevené*; jeho předním zastáncem je profesor katolické teologie J. Kubalík. Druhé řešení, bližší tzv. vědecké religionistice, reprezentuje profesor evangelického bohosloví J. Heller, který vypracoval tzv. *responzivní hypotézu* vzniku náboženství. Ta vychází z přirozené premisy, že náboženství vytváří člověk sám; proč to dělá? „Člověk je svírán *otázkou smyslu*, kterou mu klade sama vlastní existence, jakmile ji začne reflektovat“, říká J. Heller. Náboženství tedy podle něho vyrůstá z „odpovědi na otázku po poslední pravdě, smyslu a ceně našeho života“. Potřeba mít svou odpověď je všelidská a lze ji nazvat náboženskostí. Významným momentem v procesu vytváření náboženského vědomí je v této responzivní hypotéze také vědomí ohraničenosti vlastního života, vědomí vlastní smrti. Toto učení se, podle slov svého vlastního tvůrce, ani tak nesnaží vyložit jak náboženství vzniklo kdysi, nýbrž spíše jak vzniká stále znovu.

V té souvislosti nebude na škodu připomenout „sovětskou variantu náboženského vědomí“, jak ji zformuloval ruský historik R. Medvěděv: Ve 30. a 40. letech docházelo v SSSR ke zbožňování vůdců, jmenovitě J. V. Stalina. Kremeľští představitelé byli lidem stále více vzdáleni a záhadní jako olympští bohové, měli však fakticky daleko větší moc než olympané. Ve vědomí prostých lidí se zakřeňovaly prvky náboženského myšlení se všemi iluzemi, s nekritičností, ale i s nesnášenlivostí vůči jinak smýšlejícím jedincům, i s patřičným fanatismem. Realita se zkreslovala, fakta a jevy nabývaly přizračných odstínů. Víra ve všemohoucího Stalina se neztrácela ani když lidé viděli kolem sebe utrpení a neštěstí, neboť všechno dobré pocházelo od Stalina, všechno zlé se spojovalo s jakýmsi zlými silami, přičemž Stalin byl hlavním bojovníkem proti těmto

temným silám. – Prostě: oficiální sovětský ateismus byl tiše doplněn specifickou formou politické náboženskosti.

A jaký je přístup „vědecké religionistiky“ k této otázce?

Vychází z předpokladu, že v pozadí vzniku náboženskosti je problém sebereflexe člověka ve světě, který jej obklopuje, otázka, třebas podvědomá, po smyslu lidské existence a touha zachovat tuto existenci co možná nejdéle. Svoji roli tu hrála i nevědomost a bezmocnost člověka vrženého do života plného nástrah, nepřátel, těžko vysvětlitelných jevů, slunečního tepla, i zase krutých mrazů, sucha i dešťů, bouří i hromů a blesků. A což teprve smrt – nepochopitelné znehybnění a chlad nedávno ještě živého tvora?

To byly asi hlavní důvody, které vedly tvora druhu *Homo sapiens* k tomu, aby si onu otázku své existence položil. Z odpovědět pak ji za daných okolností mohl pouze „útekem“ do transcendentna, do oblasti nadpřirozených sil, více tehdy jeho „ratio“ nedovolovalo. A tu jsme u příčin vzniku nejstarších, nejjednodušších, možná i velmi naivních ideí raného („přírodní“) náboženství. Nebyl tu přítomen ještě „potměšilý“ kněz, ani „prohnaný“ vykořisťovatel, byla tu jen prvotní lidská sebereflexe a pud sebezáchovy. Teprve v počátcích třídní společnosti, kdy se stává součástí státní ideologie, vstupuje náboženství také do sféry politické.

Zcela obecně lze shledat 3 zdroje náboženskosti: přírodní (sebereflexe člověka ve světě, který jej obklopoval), psychické či gnoseologické a společenské (vztahy mezi lidmi, rozvíjející se společenská organizace).

Uvedený přístup vede badatele jaksi přirozeně na pozice evolucionismu: původní jednoduché lidské reflexe se postupně zdokonalovaly tak, jak se rozvíjelo poznání. Vznikaly jednotlivé horizonty věrských představ; záhy se k nim dostaneme. Abychom se však mohli orientovat ve všech, pro nejhlubší

pravěk velmi nejasných religiozních jevech, musíme si uvědomit skladbu náboženského vědomí. Náboženství má totiž vždycky, i v prvobytném stadiu tři stránky:

1. teoreticko – dogmatickou
2. prakticko – kultovní
3. institucionálně – organizační.

Rekonstruovat teoreticko – dogmatickou stránku, tedy vlastní podstatu víry pravěkého lidstva, bude velmi obtížné; bez písemných informací budeme tu nezbytně tápat. O něco lépe tomu bude se stránkou institucionálně – organizační a relativně nejlépe s oblastí kultovní, kterou nám částečně zprostředkují archeologické prameny. K dosažení alespoň pravděpodobných představ nejstarších věrských systémů pak vedle archeologických pramenů pomáhají zejména analogie ze života historických izolátů – lidských komunit žijících pravěkým způsobem života, dále poznatky historie, zejména historické retrospektivy, etnologie a paleolingvistiky.

Teoretickou podstatu jednotlivých věrských systémů si v dalším textu přiblížíme právě na základě dedukcí zmíněných vědních oborů, integrovaných do obecných religionistických zákonitostí. Ve vyspělých náboženstvích má teoreticko – dogmatická oblast následující skladbu:

- a) část „teologickou“ (teorie „sacrum“, démonogeneze, teogonie)
- b) část kosmologickou (kosmogonie, geogonie, biogeneze)
- c) část antropologickou (antropogeneze, sociogeneze, kulturogeneze, historiozofie, eschatologie).

Kromě toho je součástí každé náboženské víry také etika, morální kodex, z něho vycházející právní řád a případně i represivní soustava, a postupem času i zárodky spekulativního světového názoru. Z náboženské víry je posléze odvozen i vztah

člověka ke smrti, pohřební ritus a představa o posmrtné existenci člověka.

V nejstarších horizontech věrských systémů přirozeně nebudeme schopni všechny jednotlivosti skladby náboženské doktríny identifikovat. Teprve v době raně historické nastupuje etapa raných mýtů, posléze etapa mytologických cyklů, či systémů mýtů, vedoucí k vlastnímu dogmatu vyspělých teistických náboženství.

Kultovní složka starých náboženství je alespoň zvnějška osvětlována dostupnými prameny hmotné kultury; obyčejně se proto náboženství té které pravěké společnosti zužuje na jeho kultovní projevy. Vpravdě ovšem postihujeme spíše jen formální stránku kultovních jevů (sakrační místa, svatyně a jejich aranžmá, kultovní předměty, obětní jámy, obětiny, votivní depoty atd.), aniž jsme schopni proniknout k jejich vnitřní podstatě, spojené s vlastní doktrínou.

Tu je třeba definovat některé základní pojmy.

Kultovní stránka náboženství, krátce **kult**, je každá akce, kterou vzniká vztah mezi člověkem a božstvem či jakoukoli nadlidskou mocí; kult nelze zaměňovat s ritem.

Ritus je obřad, přesněji soubor kultovních akcí s pevným pořadem; je to tedy pojem nadřazený kultu či kultům.

Rituál jsou instrukce k provádění ritů. Pro celkové pojetí náboženských akcí je třeba uvést ještě pojem liturgie.

Liturgie je termín vyhrazený pro křesťanskou náboženskou akci.

S kultem souvisí také **mýtus**; co vyjadřuje kult akcí, opisuje mýtus příběhem. Mýtus je děj mezi bohy a jinými nadpřirozenými bytostmi, na němž se člověk podílí pomocí kultu. Pouze vyspělá vyšší náboženství mají vypracovanou mytologii. Předliterární civilizace měly snad primitivní mýty tradované ústním podáním; v případě počátečných horizontů přirodně nábo-

ženských představ nelze předpokládat ani verbální mytologii. Nejstarší mýty vznikaly patrně v neolitu.

Mytologie je soubor mýtů určitého etnika či národa, příp. určitého tematického okruhu (sluneční apod.), nebo také nauka o vzniku a vývoji mýtů.

Mysterium obecně je záhada, tajemství; ve starém Řecku to byl tajný náboženský obřad spojený s dramatiizací posvátných bájí, vykonávaný v uzavřených shromážděních a uchovávaný v tajnosti. Mysteriózní byly zřejmě i některé náboženské obřady spojené s lidskými oběťmi v době bronzové a železné ve střední Evropě.

Oběť je poskytování darů božstvu (přírodní síle) při různých příležitostech; podle zaměření se rozlišuje oběť základová, záslibná, prosebná, děkovná, na zakončení obřadů apod., podle podstaty obětí lidská, zvířecí (krvavá), zástupná, zápalná, cereální atd.

Hekatomba je hromadná oběť velkého počtu (původně sta) dobytčat bohu Diovi či Apollonovi, přeneseně velká hromadná oběť vůbec.

Votum je slib, resp. slíbená odměna božstvu (přírodní síle) za splnění prosby či přání.

Modlitba je nábožné zamyšlení, resp. dialog s božtvem, zakončený obyčejně díkuvzdáním.

Idol (řecké eidolon = obraz) je předmět, věc (přeneseně i osoba), v archeologii především soška, skulptura či modla, uctíváná či zbožňovaná, symbolizující obyčejně určité božstvo (přírodní sílu); – někdy je chápán jako druh fetiše.

Idolatrie, též modloslužba, je uctívání obrazů, soch, idolů atd. jako symbolů nadpřirozených sil.

Do kultovní složky náboženství patří také posvátná místa, obětiště či svatyně, od jednoduchých přírodních kultišť, posvátných kamenů, stromů a hájů, studánek či vodních zdrojů,

přes dřevohlinité sociokultovní architektury a kamenné monumenty, až po chrámy s dřevěnými nebo kamennými architektonickými, umělecky provedenými prvky.

Stejně jako v případě jednotlivých obřadů, obětí, proseb atd., tak i ve vzhledu svatyní, ba i ve výběru místa pro stavbu obětišť, shledáme četné doklady jisté vnitřní posloupnosti nebo přímé návaznosti jevů. Tak princip oběti, invokace božstva, adoračního gesta paží aj. je společný lidem celých velkých etnických komplexů (např. Indoevropanům) a je možno mu i retrospektivně rozumět. Ještě nápadněji vystupuje tato vnitřní kontinuita v případě určitých terénních míst („loci consecrati“), jimž byl jednou přiřčen význam posvátnosti. Taková místa bývají vědomě využívána k budování svatyní lidmi různých kultur i náboženství, nebo bývají nezávisle na sobě uctívána. Je známo, že některá paleolitická jeskynní „sanktuária“ sloužila jako kultovní místa i lidem doby bronzové a halštatské; i svatyně katolické církve v jeskyni v Lourdech byla zbudována na místě navštěvovaném již loyči starší doby kamenné. O využívání mnohých megalitických staveb (např. i Stonehenge) keltskými druidy víme z archeologických pramenů i z náznaků písemných zpráv; ostatně ještě křesťanská církev dala postavit uvnitř některých z nich (např. Knowlton) svůj kostelík. Skutečnost, že mnohé křesťanské katedrály (např. i Notre Dame v Paříži) stojí na místě původní keltské svatyně, je, myslím, dobře známa. A o tom, že křesťanská přemyslovská knížata dávala v Čechách bořit pohanské svatyně a na jejich místě stavět křesťanské kostely, informuje již Kosmas.

A co říci o třetí, *institucionálně – organizační složce* náboženství?

Zcela jistě se v prapočátcích náboženských aktivit, a jistě ještě dlouho poté, nezkonstituovala žádná profesionální kněžská vrstva; nebylo ani zvláštních svatyní či chrámů. Prvotní

náboženské obřady vykonával každý jedinec samostatně, v rámci společných rodových obřadů snad stařešina či pramáti rodu, někdy možná i osoba zvláště pro ten účel disponovaná – tělesně poznamenaná, nadaná vokálně, pohybově, výtvarně, schopná uvádět se do extáze apod. Záhy se tak vyhranila, zřejmě již ve starší době kamenné, skupina kouzelníků – šamanů, lidí specializovaných na vykonávání hromadných religiózních obřadů, zároveň snad i léčitelů („medicinmanů“) a všeobecně vážených osob. Šamanismus jako instituce ne-reprezentuje ještě profesionalizovanou vrstvu ve vlastním slova smyslu. Takovou vrstvu netvořily ještě ani ženy – kněžky zemědělských komunit neolitu, i když právě ony měly v rukách velké cyklické rituály úrody a plodnosti. Vlastní kněžská vrstva se formovala postupně až v mladším pravěku, jmenovitě v době bronzové – v době rozkvětu ceremonializmu (obřadnictví) a všeobecného rozvoje lidského myšlení a intelektu. Vrchol moci této vrstvy „sacerdotů“ shledáme v instituci druidismu u starých Keltů.

* * *

Jedním z nejstarších projevů přírodní religiozity je podle mnohých teorií *fetišismus* a *dynamismus*. Oba jevy jsou počítány k nejstaršímu horizontu náboženských představ, ještě do preanimistického stadia, kritikové evolucionistické koncepce však mohou k této časové posloupnosti mít řadu výhrad.

Fetišismus (latinské *facticus* = uměle vytvořený, působící) je víra v nadpřirozenou moc předmětu. *Fetišem* se může stát jakýkoli předmět, který je schopen „působit“, tj. pomáhat nebo škodit; nepůsobí-li fetiš, je zavržen nebo zničen.

Svou funkcí se fetiš blíží *talismanu* či *amuletu*. Talisman je magický předmět, který má přinášet svému majiteli štěstí; v raně historické době to často býval závěsek (s drahokamem)

s vyrytým symbolem či nápisem, který nosily zejména ženy. Amulet je rovněž magický předmět, nošený na těle k osobní ochraně; je spíše mužskou záležitostí a v době raně historické mívával delší nápis nebo soustavu znaků na papíru, kůži apod.; nosil se ve škapulíři na krku.

Je otázka, zda můžeme fetišismus považovat za náboženství či ne. O samostatnou náboženskou soustavu v tomto případě asi nejde; fetišismus lze sloučit s obecnější formou religiozity – s dynamismem.

Dynamismus (řecky dynamis = síla) je víra, že svět i život bytostí ovlivňují mocné, posvátné síly. Nejvýraznější variantou dynamismu je tzv. *manismus* (melanéský výraz „mana“), víra v tajemnou neosobní sílu, kterou jsou nadány přírodní jevy (slunce, měsíc, hrom, vítr aj.), předměty (kámen), rostliny i živé bytosti včetně člověka. „Mana“ může demonstrovat svou moc vůči lidem. Taková demonstrace se nazývá kratofanie (kratos = síla, phaino = objevit se; podobně lze v jiných souvislostech hovořit o hierofanii, tj. manifestaci svatosti, či theofanii, tj. manifestaci boha). Manu lze srovnávat s talentem: kvalita many může být v různých případech rozličná. Jev či bytost nadaná větší mírou many může prospět nebo ohrozit objekt s nižší dávkou této síly atd. Víra v neosobní sílu je rozšířena v raně religiozních společnostech téměř po všech kontinentech: např. Siouxové ji nazývají „wakan“, Irokésové „orenda“, afričtí Pygmeové „megbe“, severoameričtí Indiáni „manitu“ apod.

Jestliže budeme dynamismus (manismus) považovat za jednu z nejstarších náboženských doktrin, pak je otázka, jak označíme její praktickou (kultovní) složku. Touto složkou mohla být *magie*. Magie – to jsou, zjednodušeně řečeno, čáry; přímé působení na tu kterou sílu pomocí kouzel, zaříkávání, zaklínání atd., bez pomoci jakéhokoli prostředníka (boha). Termín je

vytvořen z řeckého slova *mageia* (= teologie mágů) a původně se vztahoval na znalost náboženských předpisů perských kouzelníků – mágů, pak vůbec na znalost pravidel pro ovládnutí nadpřirozených jevů a posléze na čarodějnictví a kouzelnictví vůbec.

S magií je to však složitější. Bývá také označována jako „prvotní pokus člověka o ovládnutí sil přírody“ a jako taková se z náboženského života vylučuje, resp. se staví jako alternativa ke skutečnému náboženství. Podle J. G. Frazera je magie způsob myšlení, který předchází náboženství; náboženství nastupuje teprve když magie selhala. To však asi celou skutečnost nevystihuje. Blíže pravdě bude konstatování, že magie jakožto tajemné jednání provází n.nohé náboženské systémy až do nové doby a současně i paralelní věrské (lidové, „pohanské“) aktivity mimo oficiální náboženství; s postupem času se rozvíjí a nabývá na šíři a složitosti. Setkáme se s ní ve velmi rozvětvené podobě ještě např. u starých Slovanů raně křesťanské doby; tehdy a ještě i daleko později v lidových zvycích se houževnatě udržela magie hospodářská, rodinná či osobní (podle aplikace kouzel: dotyková, dálková, nekontaktní, slovní, výtvarná apod.), jejíž doklady v nepřehledné míře uvádí etnografie.

Pro nejstarší dobu budeme magii chápat jako jedinou známou, resp. předpokládanou formu kultu, ovšem s vědomím, že jde o jev dost komplikovaný a v pozdější době i víceznačný.

Velmi záhy se v lidských dějinách objevuje také *totemismus* a *kult předků* (mrtvých).

Totemismus (výraz *totem* pochází od indiánského kmene Odživbejů, kteří jím označovali bytost, s níž stáli ve vztahu mystického příbuzenství) je uctívání mystického, nikoli však lidského předka, od něhož určitá skupina lidí – rod, kmen – odvozuje svůj původ a podle něhož se i nazývá; zpravidla jde o některé zvíře, jehož zpodobnění (*totem*) pak stojí na sloupu

v centru příslušné osady; může však jít i o rostlinu, strom, předmět či nebeský jev. Totemové zvíře je posvátné, je „tabu“ (je zakázáno je zabít), může být obětováno a jeho maso rituálně požíváno při výročních slavnostech. Totemismus se zvláště vyvinul v některých mimoevropských zemích (Egypt, Amerika, Austrálie). V evropském civilizačním prostředí byla asi úloha totemismu v pravěku – v rámci univerzálního jednotného vývoje náboženských představ – značně přeceněna. Jako projev duchovního života je totemismus příznačný pro lovecké a pastevecké komunity. Jako projev transformace totemismu se vykládá skutečnost, že bohové některých nomádských kmenů bývají zobrazováni nejprve jako zvířata, později jako lidé se zvířecí hlavou a nakonec jako osoby se zvířecími atributy (např. egyptská božstva: Hathor – bohyně v podobě krávy; Chnun – bůh s beraní hlavou; Anuket – bohyně v podobě gazely; Bastet – bohyně s kočičí hlavou aj.).

Kult předků vznikl v souvislosti s vývojem úcty k mrtvým a se začátky pohřbívání (inhumací) mrtvých asi někdy ve středním paleolitu. Udržuje se dlouho; významní předkové bývají heroizováni a jsou jim budovány nákladné památníky. Kult předků se nápadně rozvinul zvláště v Africe (balzamování mrtvých, budování nákladných pohřebních staveb), v určité míře je však rozšířen obecně.

I když je soudobou religionistikou kritizována představa, že by všechna další náboženství byla odvoditelná z jediné (nejstarší) formy, např. z manismu, nelze právě tuto značně univerzální raně náboženskou víru při studiu dalších a mladších forem religiozity pominout.

Druhým starobylým horizontem přírodně náboženských představ je *animismus*, resp. jeho varianty *animatismus* a *démonismus*. Vývojové koncepce chápou tento horizont jako mladší, ve srovnání s dynamismem pokročilejší; z hlediska klasické

náboženské fenomenologie ovšem evoluční moment může ustoupit do pozadí.

Animismus je víra v existenci nehmotné, popřípadě i nesmrtelné duše (latinské anima = duše). Vznik animistických představ asi má svůj počátek ve velmi raném vývoji lidstva; vyrostl snad ze snů, v nichž se člověk setkává s již neexistujícími bytostmi a předměty, z halucinací, z pozorování vlastního stínu, odrazu své podoby ve vodní hladině apod. Animistické myšlení předpokládá již schopnost abstrakce, resp. dualistického pojetí těla a duše. Tělo sice umírá, duše však hmotnou schránku opouští a žije dále; může se k tělesným pozůstatkům vracet, nebo žít zcela mimo ně: proto se na popelnicích některých pravěkých kultur objevují „otvory pro duši“. Jak si lidé ještě ve starověku představovali duši ukazuje řecký výraz „psyché“, který znamená jak duši, tak motýla. Markantním, možná však již i druhořadým a poměrně pozdním vyjádřením animismu je spalování mrtvých a ukládání kremace do schránek – popelnic.

Víra v nesmrtelnou duši je základem všech světových náboženství. V tomto smyslu je animismus skutečně vývojovým předstupněm všech vyšších náboženských systémů. Pozornosti ovšem zaslouží i kritika ze strany některých religionistů, kteří připomínají, že animismus je – v původním Tylorově pojetí – spíše světový názor než náboženství; k náboženství prý totiž nestačí víra v duši: náboženství začíná teprve tam, kde člověk s duší či duchy navazuje kontakt ...

Animatismus (latinské animatus = oživený) je nověji považován za jakousi přirozenější formu animismu. Vychází z toho, že všechno v přírodě, stromy, skály, řeky, mraky atd., je oživeno, aniž se věří v duši. Takové pojetí je i bližší starému manismu; neosobní síla manismu je tu nahrazena principem oživení. Je také možné, že animatismus předcházel skutečný animis-

mus. Poukazuje se i na to, že animatismus často v duchovním životě neliterárních národů jaksi přirozeně vysvětluje vznik démonismu, když se např. z oživeného stromu vydělí dryáda – stromová víla, z oživené řeky vodník, z oživeného ohně ohnivý muž apod.

Démonismus (řecké daimon = nižší božstvo) oživuje přírodu přímo již duchy, nehmotnými bytostmi – démony. Vychází většinou z předpokladu, že síly působící ve světě, jsou osobní, perzonalizované. V přirozeném evolucionistickém pojetí by démonismus, jakožto pokračování, resp. dovršení animismu, byl současně přímým předstupněm polyteismu, když duch – démon přeroste v boha. Fenomenologický přístup, kterému viditelně přitakává i fakt paralelní existence rozvětvené démonolatrie vyspělých teistických národů (např. pohanských Slovanů či Germánů aj.), pojímá démonismus naopak jako víru v nižší přírodní božstva, která není vývojově determinována; i tu lze ovšem namítnout, že v této pozdní démonolatrii lze spatřovat pouhé přežitky původního, relativně samostatného polydémonismu.

Třetím horizontem náboženských představ, horizontem již poměrně pozdním, je *teismus* (řecké theos = bůh), resp. *polyteismus*. Teismus reprezentuje vyšší náboženské vědomí, jeho kvalitativně novou úroveň, odlišnou od „přírodních“ náboženství. Jeho podstatou je víra v transcendentní bytosti – bohy. Jeho protikladem je *ateismus* – popření existence bohů.

Z vývojového hlediska je vcelku dobře myslitelná představa, že z původního polyteismu vznikl cestou *henoteismu* (řecké hen = jedno) *monoteismus*. Monoteismus zná větší počet bohů, mezi nimi však jednoho nejvýznamnějšího; v jeho rámci se člověk obrací vlastně jen k tomuto nejvyššímu bohu a od něj očekává veškerou pomoc jakoby to byl bůh jediný.

Cesty vzniku představ o bozích mohly být různé. Přirozený je výklad cestou přerodu duchů – démonů v jakési nižší bohy (numina) a poté ve skutečné a mocné bohy, možná je i přímá cesta perzonifikace přírodních sil (slunce, měsíce, hvězd atd.). Proces antropomorfizace bohů je dobře patrný v případě přeměny ženy – matky v bohyni Velkou matku (Magna mater), sledovatelné na Předním východě na počátku neolitu: vzniká tu nejprve univerzální ženské božstvo plodnosti a úrody, z něhož se později diferencují další ženské bohyně. Ženské božstvo dostává záhy protipól v mužském elementu. V Egyptě byl bůh zobrazován nejprve jako zvíře, potom jako člověk se zvířecí hlavou a nakonec jako člověk se zvířecím symbolem (lva, býka, orla apod.). Bohové často dostávali podobu zvláště silných (býk) nebo tajuplných (had) zvířat. Skutečná perzonifikace probíhala pomalu. Ještě v křesťanském náboženství připomíná proces antropomorfizace bohů přirovnání Ježše Krista k (obět-nímu) beránkovi.

V souvislosti s vírou v bohy vzniká představa o nadpřirozených světech. Bohové nemusejí žít pouze na nebi, v oblacích, nýbrž také na zemi, i pod zemí a ve vodách. V době rozvinutého polyteismu, tj. vesměs již v dobách raně historických, se vytvářejí kmenová božstva, poté, vlivem sjednocovacích procesů, jednotné (etnické) božské panteony s božstvy nebeskými (solárními, lunárními, astrálními), atmosférickými (bohové blesku, hromu, větru atd.), pozemskými (bozi vegetačních sil, smrti), vodními i podzemními (chthonickými).

S rozvojem polyteismu rozkvétá kultovní stránka náboženství (ceremonialismus) a institucionalizuje se také organizační složka; vytváří se profesionalizovaná vrstva kněží – sacerdotů, druidů, žreců atd.

Vývojově nejvyšší formou náboženství je posléze *monoteismus*. V evropské civilizační zóně je to křesťanský monoteis-

mus, jehož etický přínos lidské společnosti je neoddiskutovatelný. Existují samozřejmě i jiná monoteistická náboženství (judaismus, islám, buddhismus). V evropském pravěku však důkazů víry v jediného boha nemáme.